

ՄԽԻԹԱՐ ԱԲԲԱՀԱՅՐ ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ

Մխիթար Արքահայր Հայ վանականութեան հօր կեդրոն մը ստեղծելու գործընթացին մէջ է, որ ձեռք առաւ աւանդական վարդապետարաններու ուսուցման նիւթերն ու եղանակները, սկիզբ տալով նորօրեայ «Լուսաւորութեան Դպրանոց»ին:

Արդարեւ, Մխիթար կը ներկայանայ մեզի որպէս տիտան մը, որ Հայ մշակոյթի անդաստանը կը վարէ անթիւ ու անհամար ակօսներով, սերմանելով տարատեսակ գիտելիքներ, որոնց խնամքը, խորացումը, ներթափանցումը, վերլուծութիւնը եւ ուսումնասիրութիւնը կը յանձնէ իր աշակերտներուն, ապագայ սերունդին:

Իր հիմնած միաբանութիւնը յիշաւի դպրանոց մըն է, աւելի ճիշտ վարդապետարան մը, ուր Մխիթար Վարդապետ կը դասաւանդէ, կը հրահանգէ եւ ապա կը փոխանցէ վարդապետական աստիճանը:

Այս գործունէութեան ընթացքին է որ կը ծնի անհրաժեշտութիւնը հրատարակելու զանազան գիրքեր, յօդուտ աճող սերունդին: Արագ ակնարկ մը Մխիթարի հրատարակչական գործունէութեան պիտի համոզէ մեզ այս տեսակէտի իրաւացիութիւնը:

Առաջին հրատարակութիւնը՝ Թովմաս Գեմբացի, Մխիթարի նախընտրած հոգեւոր գիրքը, որ ճանապարհ կը հորդէ դէպի քրիստոսակերտում: Բանալի ջերմեւանդակերտ եւ խոկումն վարող նոյնպէս հոգեւոր դաստիարակութեան անհրաժեշտ գիրքեր: Ապա Ալպերտ Մեծն Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան, Լուծմունք Ալպերտին, որ անհրաժեշտ էին սերունդներու աստուածաբանական միտքը կերտելու:

Մխիթար անձամբ կը դասաւանդէր, ինչպէս կը յիշէ ժամանակագիրը, եւ այն կը փաստեն նաեւ մեզի հասած դասագրքատիպ անտիպ մենագրութիւնները:

Այս առարկաներէն իւրաքանչիւրը, մէկական ուղղութիւններ հանդիսացած են թէ՛ Մխիթարի գրահրատարակչական գործունէութեան, թէ՛ ձեռնասուն աշակերտներու ուսումնասիրութեան:

Աստուածաշունչի մեկնութեան ընթացակարգը, որդեգրած ուղղութիւնները եւ հետապնդուած նպատակները՝ Մխիթար նախ կը սորվեցնէ իր աշակերտներուն, ապա, կամաց կամաց կը պատրաստէ մեկնողական գիրքեր, որոնցմէ մաս մը լոյս ընծայած է իր կենդանութեան, ինչպէս «Մեկնութիւն Գրոց ժողովողին»¹ եւ «Մեկնութիւն Մատթէոսի Աւետարանին»²:

Ասոնց չարքէն են անտիպ մնացած «Լուծմունքի դժուարիմաց բառից եւ բանից Աստուածաշնչին»³, «Լուծմունքի Նոր Կտակարանաց»⁴, «Մեկնութիւն քղթոյն Պողոսի առ Հռոմայեցիս»⁵, «Մեկնութիւն քղթոյն Պողոսի առ Կորնթացիս»⁶, «Մեկնութիւն չորից գրոց Սողոմոնի եւ ԺԶ. Մարգարէութեանց»⁷ եւ «Լուծմունքի Սաղմոսաց Դաւթի»⁸:

Սակայն ամենակարեւոր եւ անհրաժեշտ աշխատութիւնը՝ կը մնայ Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը, որպէս հիմնաքար:

Տեղին է մէջբերել Մխիթար Սեբաստացիի խօսքերը իր հրատարակած Աստուածաշունչի յիշատակարանէն. հոն ներկայացնելով իր անհուն փափաքը գտնելու Փարիզի մէջ հրատարակուած եօթ լեզուներով Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը, ուր իւրաքանչիւր լատին բառի դիմաց դրուած էր համապատասխան յունարէն, եբրայեցերէն, քաղդիերէն, արաբերէն, ասորերէն եւ սամարերէն բառը, այսպէս կը գրէ. «Քանզի պատճառքն այնքանեաց փափաքանաց իմոց առ ի ունիլ գայն՝ էին երկու: Նախ՝ զի այնու բացայայտաբար կարիցէի ցանաչել գրուն իմացուածս ամենից բանից աստուածաշունչ գրոց՝ որքան առ նկարագիրն, եւ ըստ այնմ

1 ՄԽԻԹԱՐ ՍԵԲԱՍՏԱՑԻ, *Մեկնութիւն գրոց ժողովողին*, Անդօն Պօքօլի, Վենետիկ 1736:

2 Նոյն, *Մեկնութիւն սրբոյ Աւետարանի Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որ ըստ Մատթէոսի*, Անդօն Պօքօլի, Վենետիկ 1737:

3 Նոյն, *Լուծմունքի դժուարիմաց բառից եւ բանից Աստուածաշնչին*, 1734, 660 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

4 Նոյն, *Լուծմունքի Նոր Կտակարանաց*, 1734, 377 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

5 Նոյն, *Մեկնութիւն քղթոյն Պողոսի առ Հռոմայեցիս*, 1736, 295 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

6 Նոյն, *Մեկնութիւն քղթոյն Պողոսի առ Կորնթացիս*, 1736, 304 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

7 Նոյն, *Մեկնութիւն չորից գրոց Սողոմոնի եւ ԺԶ. Մարգարէութեանց*, անթուական, 635 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

8 Նոյն, *Լուծմունքի Սաղմոսաց Դաւթի*, անթուական, 454 մեծադիր էջ, Դիւան Մխիթարի:

հաղորդել գայնա աշակերտաց մերոյս դասատան. քան զորս ո՛չ գոյ այլ ինչ նախապետական հարկաւոր աշակերտաց գրոց սրբոց: (Քանզի նաեւ արքայն կալիւսցոց, որ արքունական անքիւ ծախիւի ի ձեռն տպագրութեան ի լոյս եւծ գայն, ի նոյն օգուտ ամենից գրոց աշակերտաց՝ եւ համալսարանաց ի լոյս եւծ): Երկրորդ զի կարիցէի ի ձեռն նորա քանաչել որոշակի ի մերում աստուածաշնչի՝ թէ ո՛րք իցեն այնք զմիտս քանին ոչ նշանակողք, որք ի սխալմանց գրչաց են նսեմացեալք եւ խանգարեցեալք. եւ ո՛րք իցեն այնք՝ որք վասն դժուարութեան արտաբերման ի մերս լեզու՝ են այնպէս ի նսեմութեան մնացեալք: Որպէսզի այնու քանաչմամբ կարիցէի ի տպագրիւն աստուածաշնչին մերոյ՝ զսրբագրութիւն այնք միայն՝ որք ի գրչաց են խանգարեցեալք՝ գոնէ ի լուսանցսն դնել»⁹:

Մխիթար Սեբաստացիի մահուան երկուհարիւրամեակին, լուսահոգի Հ. Ներսէս Վրդ. Տէր-Ներսէսեան կը գրէ. «Աստուածաբանական տեսակետով կը համարիմ թէ Մխիթար Աբրահոյ իսկական արժանիքը՝ Մատթէի մեկնութեան գմայլելի բովանդակութենէն աւելի՝ կը կայանայ աստուածաբանական դպրոցի մը վերածնունդը սկսելուն մէջ, որուն առաջին հանգրուանն է Մատթէի մեկնութիւնը՝ ժողովողի մեկնութեան, Ալբերտի Լուծմունքի եւ Աստուածաշունչի հրատարակութեան հետ»¹⁰:

Հետեւաբար, այս չորս հրատարակութիւնները կը դիտարկուին որպէս անկիւնաքարեր՝ աստուածաբանական դպրոցի կառուցին, որ դարեր շարունակ Մխիթարի աշակերտները պիտի փորձեն իւրովի զարգացնել, ամրացնել եւ փոխանցել յաջորդ սերունդներուն:

Մխիթար Աբրահայր իր մեկնողական աշխատութիւններէն միայն երեքը հրատարակած է, շատ շատերը ժառանգութիւն ձգելով ձեռնասուն աշակերտներուն որպէս խթան եւ արահետ, ուրկէ արդէն անցած է Վարդապետը:

Ժառանգաբար փոխանցուող եւ Հետեւաբար շարունակականութիւնը ապահովող այս շղթան, որ գործը աւարտին լիարժէք հասցնելու գրաւականն է, մեզի կը վկայէ Հ. Միքայէլ Զամչեան իր Սողմոսաց մեկնութեան յառաջաբանին մէջ, ուր կը գրէ. «... լուսահոգի հօր մերոյ մեծի բարունապետին Մխիթարայ արքայի, կամեցաւ ձեռն արկանել յընդարձակ մեկնութիւն սաղմոսաց. այլ նուա-

9 Նոյն, *Աստուածաշունչ*, Անդօն Պօքօլի, Վենետիկ 1733, էջ 1273:

10 Տէր-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ, Հ. Ն., Մատթէի մեկնութիւնը եւ աստուածաբանական վերածնունդը, «Բազմավէպ», 107 (1949), քիւ 7-12, էջ 286:

գումն ժամանակին ոչ ներեաց սկիզբն առնելոյ. սմին իրի իբր կտակաւ աւանդեաց աշակերտաց իւրոց՝ փոյթ ունիլ զսմանէ. յորմէ յորդորեալ միոյ ի նոցանէ՝ որ այն ինքն է Մկրտիչ վարդապետ Անանիանց, մինչդեռ պանդխտանայր ի Թեսաղոնիկէ քաղաք, յօժարեցաւ ձեռնամուխ լինել յայս. այլ ի կանխել օրհասին՝ ոչ յաջողեցաւ ինչ: Ապա եղաւ հրաման ի վերայ նուաստիս ի մեծաւորէ իմմէ ի գերապատիւ Ստեփաննոսէ արքայէ Մելիոնեան՝ որ անմիջական յաջորդն էր Մխիթարայ մեծի, աշխատիլ ի սոյն: Եւ ես բանիւ հրամանի նորա հնազանդութեամբ վստահացեալ՝ արկի զանձն իմ յաշխատանս եւ ի ճգանս զամս բազումս, մինչեւ կատարել ինձ գիրամայեալն. զոր եւ խոնարհութեամբ ընծայեմ իմումս ազին համօրէն»¹¹:

Ահաւասիկ Մխիթարի հիմնաքարին վրայ ստեղծուած Մխիթարեան գործելատեղը, որ պարզ բառերով արտայայտուած «Մեկնողական դպրոց»-ի մը ձեւաւորումն է:

Մխիթար Սեբաստացիի անտիպ մնացած մեկնողական գրութիւններուն հիմք հանդիսացած է 1733ին լոյս ընծայած, բազմամեայ եւ բազմաչարչար աշխատութիւններու արդիւնք հանդիսացող Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը:

Խիզախ եւ վարկպարագի հաստատութիւն մը չհամարուի կատարածս, որովհետեւ նոյնինքն Մխիթար այդպէս կ'արտայայտէ իր մեկնողական առաջին գրքին՝ «Մեկնութիւն գրոց ժողովողին»-ի յիշատակարանին մէջ: Մխիթար այսպէս կը գրէ. «Շնորհօք ամենագոր սուրբ Հոգւոյն յանկ ելեալ աւարտեցաւ գիրքս մեկնութեան գրոց ժողովողին՝ որպէս զկանխահաս պտուղ բազմամեայ աշխատութեան մերոյ, զոր ի գործ արկաք ի յընթեռնուլն եւ ի համեմատելն մեր գրովանդակ Աստուածաշունչն մեր տուն առ տուն ընդ եօթեանց լեզուաց թարգմանութեանց[...]: Ասեմ զսա առաջին պտուղ բազմամեայ աշխատութեան մերոյ. զի ի յընթեռնուլն մեր զմերս աստուածաշունչ ընդ եօթեանց լեզուաց թարգմանութեանց՝ ո'չ միայն զսխալանս գրչաց ի յայտ բերեալ առ ի դնել զսրբագրութիւնսն ի լուսանցսն Աստուածաշունչին մերոյ, այլ նաեւ զբազումս բանս դժուարիմացս, որք պատնառաւ թարգմանութեան էին մթացեալք, զօրութեամբ նշանակութեանց այլոց թարգմանութեան ի լոյս ածեալ՝ համանշանեալք ի մատենի՝ այնքանեաւ համաոստիւ բանիւ, որքան բաւական էր մեզ ի ձեռն այնց պահել ի յիշողութեան, եւ ըմբռնել զմիտս բանից՝ առանց վերբս-

11 ԶԱՄԶԵԱՆ, Հ. Մ., *Մեկնութիւն Սաղմոսաց*, հտ. Ա., Ս. Ղազար, Վենետիկ 1815, էջ 9:

տին հայելոյ եւ որոնելոյ գայնս ի յանհուն ծովն եօթեանց լեզուաց թարգմանութեանց»¹²:

Այս խօսքերէն կը հետեւցնենք թէ Մխիթար Աստուածաշունչի հրատարակութիւնը պատրաստելու ընթացքին համեմատելով հայերէն բնագիրը 1645ին Փարիզ տպագրուած արքունի եօթնալեզուեան Աստուածաշունչին հետ, առանձին տետրի մէջ, որ «Համառօտարան» կը կոչէ, հաւաքած է դժուարիմաց կամ միթագնած բառերը, յաջորդաբար հրատարակելու նպատակով:

«Վասն որոյ գայնախնօքն գանց արարաք, եւ ի Համառօտարանի մերում համանշանցաք, զի ի յատուկ գիրս, եթէ Տեառն կամք իցեն՝ գրիցեմք գայնց հանդերձ բացատրութեամբ»¹³:

Եւ ահաւասիկ, երեք տարի ետք, 1736ին Ժողովողի մեկնութիւնը յոյս կը տեսնէ, որու յիշատակարանին մէջ Մխիթար կը գէշ. «Արդ՝ յետ որոյ եզերեցաք մեք զընթեռնուլն մեր գմբէս Աստուածաշունչ ընդ եօթեանց լեզուաց, եւ գանձեցաք ի համառօտարանի մերում գրացատրութիւնս բնաւից մթացելոց եւ դժուարիմացից բանից աստուածաշունչ գրոյն, կամեցաք, զի գդժուարիմաց բանս միոյ գրոյ մեկնողաբար շարադրելով բացայայտիցեմք որպէս գառնաւաւոյնայ, ի յօգուտ մանկանց եկեղեցւոյ. եւ պատկանաւոր թուեցաւ մեզ նախ ձեռն արկանել գայսմանէ գրոյ ժողովին. բայց ի շարադրելն մեր գրացատրութիւնս մթացելոց եւ դժուարիմացից բանից՝ տեսաք զի նաեւ դիւրիմացքն պահանջէին զոմանս բացատրութիւնս. վասն որոյ բացորոշեցաք զի նաեւ գայնս մեկնիցեմք, որպէս զի ամբողջ եւ կատարեալ լինիցի մեկնութիւնն այսորիկ գրոյ. որ է յոյժ օգտակար ամենեցունց՝ այնու, զի զգերեցեալսն ի մարմնականաց հեշտութեանց, եւ զկապեցեալսն սիրով անցաւորաց՝ ազատէ ի գերութենէ. եւ արձակէ ի կապանաց՝ եթէ բարեպէս ունկնդիր լինիցին բանից նորին գործունէից, որք յոյժ պայծառապէս ցուցանեն զունայնութիւն բնաւից իրաց անցաւորաց»¹⁴:

Մխիթար կը բացատրէ նաեւ մեկնողական գործընթացը, ըսելով որ նախ նկարագրական ապա այլաբանական եւ հոսկ վերածական մեկնութեան ուղիներ կան: Իսկ մեկնութիւնը երբեք պատահական չէ, այլ հետեւութեամբ «ըստ իմացմանց հարցն սրբոց եւ մեծամեծաց վարդապետաց եկեղեցւոյ»¹⁵ առաջնորդութեան:

12 ՄԽԻԹԱՐ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻ, *Մեկնութիւն Ժողովողին*, Անդօն Պօքրոյի, Վենետիկ 1736, էջ 445-446:

13 Նոյն, *Աստուածաշունչ*, նշ. աշխ., էջ 1274ա-բ:

14 Նոյն, *Մեկնութիւն Ժողովողի*, նշ. աշխ., էջ 446-447:

15 Անդ, էջ 448:

Այս համոզումը Մխիթար տիտղոսաթերթին վրայ անգամ դրոշմած էր, գրելով՝ «Արարեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ Սեբաստացւոյ Աբբայ հայր կոչեցելոյ: Ըստ մտաց եւ իմացմանց մեկնութեանց Հարցն սրբոց եւ վարդապետաց Եկեղեցւոյ, եւ մեծամեծաց Մեկնչաց աստուածաշունչ գրոց: Այլ եւ վերահայեցմամբ Երրայականի բուն նշանակութեան, որ երեւի ի թարգմանութիւնս բազմաց լեզուաց, այսինքն՝ Լատինացւոց, Յունաց, Ասորւոց, Արաբացւոց եւ Քաղդէացւոց: Եւ տպագրութեամբ ի լոյս ածեցեալ ի յօգուտ մանկանց Եկեղեցւոյ»¹⁶:

Այս աշխատութեան եւս գերագոյն նպատակը՝ Մխիթար յըստակօրէն կը նշէ. «Որքան էր մերս կարողութիւն՝ ո՛չ խնայեցաք ի ձեռն աշխատանաց ի գործ ածել զայն ի փառս Աստուծոյ եւ ի յօգուտ ազգին մերոյ, որպէս զի դիւրացի մանապարհն բանասիրաց եղբարց առ հասկացումն բուն իմացուածոց մատենի ժողովողին»¹⁷:

Ժողովողի մեկնութենէն մէկ տարի անց, 1737ին, Մխիթար լոյս կ'ընծայէ Մատթէոսի Աւետարանի մեկնութիւնը, միեւնոյն սկզբունքով, այսինքն՝ «ըստ մտաց եւ մեկնութեանց Հարցն սրբոց, եւ վարդապետաց Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ, եւ մեծամեծաց մեկնչաց Սրբոց գրոց... ի յօգուտ մանկաց Եկեղեցւոյ»¹⁸, ինչպէս գրուած կը տեսնենք տիտղոսաթերթին վրայ:

Խօսքն ուղղելով ընթերցողներուն, Մխիթար կը չեչտէ գիտակցաբար ընտրուած պարզաբան ոճը, որպէսզի հանրամատչելի ըլլայ եւ օգտակար բոլորին: Իսկ յատուկ խնդրանքով կը դիմէ բոլորին, ըսելով. «մեծաւ աղերսանօք խնդրեմ զայս, զի առ որ վախճան Տէրն մեր բանիւ եւ գործով վարդապետեաց մեզ՝ ի յընթեռնուին զբանս նորա՝ եւ զմեկնութիւնս բանիցն, առ նոյն վախճան դիմիցէք: Եւ յայնժամ լինիք նշմարտապէս գիտօղբ, յորժամ ի միտ առնուք զբանս նորա՝ ո՛չ միայն վասն գիտելոյ, այլ մանաւանդ վասն պահելոյ եւ գործով կատարելոյ: Վասն զի Հոգին սուրբ ո՛չ որպէս գտեսական գիտութիւն ինչ առաջադրեաց մեզ զաւետարանն, այլ որպէս զգործնական գիտութիւն. որպէս զի ի մանաչելն մեր զգործութիւն բանիցն Քրիստոսի՝ մեծաւ սիրով զայնս ի գործ ածիցեմք. եւ ի ծանօթանալն վարուցն Քրիստոսի՝ զվարս մեր նմին համակերպիցեմք. եւ այսու գաւնուն քրիստոնէութեան գոր միշտ կրեմք, ի ձեռն գործոց յարմարա-

16 Անդ, էջ 1:

17 Անդ, էջ 448:

18 Նոյն, *Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին*, Անտոն Պօթրոլի, Վենետիկ 1737, էջ 1:

գոյն մեզ առնիցեմք: Քանզի որ ի վարուցն Քրիստոսի հեռանայ, անուն այս քրիստոնեայ ո՛չ կարէ բարեպէս յարմարիլ նմա»¹⁹:

*Ահա Մխիթարի հիմնական փափաքը, նպատակը եւ ուղղութիւնը՝ հայ ազգի հոգեւոր օգուտը եւ լուսաւորութիւնը, ինչպէս ամրագրած էր իր հրատարակած Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ*²⁰:

Հ. ԳԱԲՐԻԷԼ ՎՐԴ. ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ

*Մխիթարի մեկնողական ուղին շարունակող կարկառուն ներկայացուցիչներէն է Հ. Գաբրիէլ Վրդ. Աւետիքեան, որու մեկնողական գործերը յիշատակելու ժամանակ՝ անհնար է չանդրադառնալ իր կոթողային աշխատանքին՝ Նարեկլուծին*²¹:

Համառօտ խօսք մը ուղղելէ ետք ընթերցողներուն, Աւետիքեան կը ներկայացնէ Նարեկի խրթնութիւնը, բացատրելու կատարուած փորձերը եւ իր առաջարկած «Լուծմունք»ի կարեւորութիւնը: Հուսկ սկիզբ կու տայ իր աշխատութեան, հերթականութեամբ մէջբերելով Նարեկացիի Բաները, եւ առաջարկելով իր բացատրութիւններով:

Այստեղ կը բացայայտենք հեղինակի փայլուն գիտութիւնը ոչ միայն գրաբար լեզուին ընդհանրապէս, այլ յատկապէս նարեկեան լեզուամտածողութեան խրթին շարադրանքի եւ բառակազմութիւններուն, բառերու տարբեր առումներուն եւ նրբերանգներուն, շարադրութեան բազմապիսի ազդեցութիւններուն եւ լեզուներու խաչմերուկի խառնարանին մէջ թրծուած նոր բառերուն:

Այս հարցին ի պատասխան, իր աշխատութեան աւարտին Աւետիքեան կը տեղադրէ իրմէ կոչուած «Յուցակ մեկնելի բառից ինչ Նարեկին», շուրջ քառասուն էջանոց բառգիրք մը, որ մեծապէս օգտակար կը դառնայ անծանօթ բառերու ստուգման համար:

*Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան հռչակաւոր է նաեւ Պօղոս Առաքեալի նամակներու մեկնութեան նուիրուած իր մեծղի աշխատութեամբ, որ լոյս տեսած են երեք հաստափոր հատորներով*²²:

19 Անդ, Բան առ ընթերցողս, [Էջ 6]:

20 Նոյն, Աստուածաշունչ, նշ. աշխ., էջ 1279ա:

21 ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ, Հ. Գ., *Նարեկ աղօթից* // Համառօտ եւ զգուշաւոր լուծմամբ բացայայտել, Ս. Ղազար, Վեներիկ 1801:

22 ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ, Հ. Գ., *Մեկնութիւն չորեքսասան քրթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ, 3 հտ., Ս. Ղազար, Վեներիկ 1806-1812:*

Առաջին հատորի յառաջաբանը ուսումնասիրելով, անմիջապես աչքի կը զարնէ գիտական մերձեցումը՝ որով Աւետիքեան կը դիմագրաւէ իր մեկնած աշխատութիւնը. նախ կը ներկայացնէ հեղինակի՝ Պօղոս Առաքեալի մասին տարբեր դարերու կարծիքները, ապա նամակներու դասակարգման տարբերակները, իւրաքանչիւրի մասին տարակարծութիւնները, դարերու ընթացքին տարբեր մեկնիչները, որոնց չարքին նաեւ հայ մատենագրութեան մէջ իրեն յայտնի Անանիա Սանահնեցիի մեկնութիւնը:

Բնականաբար կ'անդրադառնայ նաեւ կատարուած տարբեր հրատարակութիւններուն, որոնց մասին կը գրէ. «Նրկրորդ կարելորագոյն խնդրելի եղել մեզ համեմատութիւն հայկական բնագրիս ընդ այլ թարգմանութիւնս. առ որ նպաստ կալաք գրագմալեզու մատեան աստուածաշունչ գրոց՝ զընտրելագոյնն համարեալ ի մէջ այլոց. այն է տպագրեալն ի Լօնտրա յամին 1657, աշխատասիրութեամբ Վալթօնի, յորում նշանակեալ կան Պօղոսեան թուղթս ի հիմզ լեզու, այսինքն է, բաց ի լատինացոց սովորական օրինակէն՝ որ առ նոսա Վահագն լի, Յունականն, Ասորիքն, Արաբացին, եւ Եթովպացին, իւրաքանչիւր իւրեանց թարգմանութեամբ ի լատին լեզու:

Յունականն է ըստ ընտիր օրինակին՝ Սեբեոսի՝ անուանեալ, միշդ թարգմանութեամբ Արիասայ Մենտանոսի: Յայս անուն կոչեցաւ՝ սակս տպագրելոյն գառաջինն ի Հռովմ հրամանաւ հայրապետին Սիմատոսի հինգերորդի յամին 1587, ի հնագոյն մատենէ՝ որ կարծի գրեալ ի չորրորդ դարուն առ ժամանակօք երանելոյն Հերոնիմոսի: Եւ Բանգի այս օրինակ զյառաջագոյն կիրառութիւն ընկալաւ առ յոյնս եւ առ ուսումնականս ի լատինացոց, նմին իրի ի կարգի մեկնութեանս զսա իմանամք Սեբեոսեան օրինակսն, կամ, այսինքն օրինակսն»²³:

Մէկ խօսքով, իր ժամանակաշրջանին լաւագոյն եւ ամբողջական տեղեկութիւնները կատարելապէս ուսումնասիրելէ ետք է միայն, որ կ'անցնի լեզուական հարցերուն, տարակարծիք ընկալումներուն, աստուածաբանական մեկնողական նրբերանգներուն եւ Եկեղեցւոյ Վարդապետութեան մաս կազմող աւանդութիւններուն անդրադառնալու եւ քննարկելու:

Իւրաքանչիւր Նամակէ առաջ «Նախադրութիւն» վերնագրի տակ կը քննարկէ տուեալ նամակի հետ կապուած բոլոր պարագաներն ու խնդիրները, ինչպէս հեղինակը, ժամանակը, լեզուն, ստացողները, եւն.։ Ապա մէկ գլուխ մը մէջբերելէ ետք, Աւետի-

23 Նոյն, էջ ԺԳ:

քեան կ'անցնի համար առ համար մեկներու, բացատրելու եւ յըստակելու երբեմն կարճ եւ հարկ եղած պարագային երկարաշունչ տողերով: Երեք հատորներն ալ վերջաւորութեան ունին «Յուցակ Տեղեաց յիշատակելոց ի սուրբ Գրոց», այսինքն աստուածաշնչեան մէջըբերութիւններու ցուցակ մը Սուրբ Գրքի մատեաններու հերթականութեամբ: Կայ նաեւ «Յուցակ Բանից պարունակելոց ի մեկնութեան» աղիւսակը, ուր այբբենական կարգով շարուած են կարեւոր նկատուած անուններ կամ խօսքեր կամ գաղափարներ, հեշտացնելու համար նիւթի մը շուրջ տեղեկութիւն փնտռող ուսումնասէրի աշխատանքը:

Մեկնողական արուեստին մէջ հմտացած, Հ. Գաբրիէլ Վրդ. Աւետիքեան կը ձեռնարկէ նաեւ Հայ եկեղեցւոյ շարակնոցի երգերու բացատրութեան աշխատանքին²⁴:

Նախաբանին մէջ, այս հաստատիր հատորի տպագրութեան հովանաւոր կանգնողներուն շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք խօսքը կ'ուղղէ ընթերցողներուն, նշելով այս «Բացատրութեան» անհրաժեշտութիւնը, շարականներու շատ անգամ խրթին, մթին կամ քօղարկուած իմաստներ ունենալուն համար:

Ապա կ'անցնի շարականագիրներու մասին ներկայացնելու, թէ ովքեր էին եւ երբ յօրինեցին ծիսական տարուան տօնակատարութիւններուն համար յատուկ շարականներ: Կը բացատրէ նաեւ թէ ե՛րբ եւ ի՛նչպէս կ'օգտագործուին տուեալ շարականները:

Հոսակ կը յայտնէ թէ, շարականներու բացատրութիւնը ամուր հիմերու վրայ դնելու համար, նախ եւ առաջ տպագրեալ շարակնոցը համեմատած է աւելի քան երեսուներկու ձեռագիր օրինակներու հետ, յայտնաբերելով հետեւեալ հետաքրքրական երեւոյթը. «Եւ ի բաղդատութենէ աստի յայտնեալ ցուցաւ մեծ զանազանութիւն տպագրացն ի ձեռագրաց, բան ձեռագրացն ի միմեանց. եւ որչափ հնագոյն էին ձեռագիրք, նոյնչափ համաձայնութիւն երեւէր ի նոսա»²⁵:

Նշենք, որ հաստատուած է թէ եկեղեցական գիրքերէն ամենէն շատ օրինակուածը՝ շարակնոցն է: Այս երեւոյթը Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեան կը բացատրէ այնու, որ շարակնոցի օրինակող-

24 Ա.ԻՏԻՖԵԱՆ, Հ. Գ., Բացատրութիւն շարականաց որք պաշտին ի հասարակաց ժամակարգութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, Ս. Ղազար, Վենետիկ 1814:

25 Անդ, էջ Ժա:

ները իրապէս վարպետ պէտք է ըլլային, եւ շատ ուշադիր՝ քանի որ ոչ միայն բնագրի օրինակութիւնն էր իրենցմէ պահանջուածը՝ այլեւ խագերու ճշգրիտ արտագրութիւն: Միաժամանակ, պէտք չէ մոռնալ, որ Շարակնոցը ամէնօրեայ գործածութեան գիրք ըլլալով, անընդհատ կ'օգտագործուէր եւ հետեւաբար նաեւ կ'ենթարկուէր սրբագրութեան:

Նախաբանի աւարտին, Աւետիքեան չորրորդ կէտով մը կ'ամփոփէ իր հիացմունքը հայ եկեղեցւոյ շարականներու ամբողջ գանձարանին հանդէպ, անոնց երաժշտական, գրական, գեղեցկագիտական, եւ աստուածաբանական գերազանց համահունչ ու ներդաշնակ, տպաւորիչ ու համակող յատկանիշները ընդգծելով: Կը շեշտէ նաեւ շարականներու կարեւորութիւնը դաւանաբանական հարցերուն մէջ:

Այս բոլոր յստակումներէն ետք, Աւետիքեան կը սկսի ներկայացնել ընթերցողին հայոց ծիսական տարին՝ շարակնոցներու հերթականութեամբ, սկսելով Աստուածածնի Ծնունդէն մինչեւ Յինանց: Իւրաքանչիւր տօնին կ'անդրադառնայ պատմական տուեալներով, եւ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւններով: Ապա կ'անցնի քննելու եւ բացատրելու դժուարըմբռնելի կամ յստակեցումներ պահանջող նախադասութիւնները:

Հատորի աւարտին տեղադրուած է «Ցուցակ կարգի շարակաւաց»²⁶, որ բովանդակութեան ցուցակ մըն է, ապա «Ցուցակ գրլխաւոր բանից»²⁷, այբբենական կարգով որոշ անուններու եւ խօսքերու ցանկ մըն է, պատրաստուած՝ օգտագործողներու պրպլտումները հեշտացնելու համար:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՎՐԴ. ԶԱՄՁԵԱՆ

Մեկնողական դպրոցի արժանաւոր ժառանգ մըն է նաեւ Հ. Միքայէլ Վրդ. Զամչեան, Սաղմոսաց մեկնութեան²⁸ նուիրած իր տաս հատորներով, որոնք լոյս կը տեսնեն 1815–1823 տարիներուն:

Զամչեան Յառաջաբանին մէջ նախ կը խօսի Սաղմոսներու գերազանցութեան, ապա բացատրութեան անհրաժեշտութեան մասին, հոսակ կը ներկայացնէ մեկնութիւններ շարադրել համարձա-

²⁶ Անդ, էջ 797:

²⁷ Անդ, էջ 801:

²⁸ ԶԱՄՁԵԱՆ, Հ. Մ., *Մեկնութիւն Սաղմոսաց*, 10 հտ., Ս. Ղազար, Վնենտիկ 1815–1823:

կողները, թէ ի՛նչպէս նախ երրայեցիներ եղած են, սակաւաթիւ յոյներ, բազմաթիւ հռոմէացիներ, իսկ հայերու մօտ՝ նախնիներէն ոչ ոք չէ համարձակած, բայց Լամբրոնացին կը համոզեն Սեաւ լերան կրօնաւորները «Եւ նա վստահացեալ ի Հոգիւն Սուրբ՝ ձեռն էարկ մեկնել ծայրէ ի ծայր, ոչ ըստ ճառիւն, այլ ըստ հոգեւորիւն ի պէտս գործածութեան վանականաց. որպէս զի ի սաղմոսել նոցա, զմիտս բանին ըստ հոգեւորին յանձինս հպեցուցեալ՝ փաշակեսցեն ի ներքուստ հոգւով՝ զոր արտաքուստ նուագեն բերանով»²⁹:

Այս իսկ պատճառով, «Բանգի այսպիսեօք՝ միայն խորհրդական իմաստ բանին յառաջ բերի, եւ ոչ նկարագրականն, ցանկային բազումք գնոյն եւս ունիլ», Հաղբատի առաջնորդ՝ Յովհաննէս վարդապետի խնդրանքով, Վարդան վարդապետ Բարձրբերդցի կը ձեռնարկէ մեկնել սաղմոսը, սակայն համառօտ լուծմունքի տեսքով, այնքան որ մի քանի բառով շատ անգամ կը բաւարարուի, առանց փորձելու լիարժէք բացատրել:

Հայ իրականութեան մէջ 1686 թուականին Վենետիկի մէջ լոյս կը տեսնէ Նահապետ Ազուլեցիի խնդրանքով Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի վարդապետի աշխատութիւնը, որ «ոչ է մեկնութիւն իմաստից, այլ որոշումն շարադրութեան»³⁰, կարելի է ըսել բնագիրը հասկնալի դարձնելու փորձ՝ զուտ լեզուական առումով, աշխարհաբարի օգտագործումով դիւրըմբռնելի մատուցելու փորձ:

Այսպիսի պակաս մը լրացնելու մտահոգութեամբ Մխիթար Սեբաստացի կը սկսի շարադրել Սաղմոսաց մեկնութիւնը, սակայն անտիպ մնալով կը յանձնարարէ աշակերտներուն լոյս ընծայել:

Հ. Միքայէլ Զամէեան յանձնառու ըլլալով իրագործել հիմնադրի երազանքը՝ գիտական բարձր մակարդակով գլուխ կը հանէ, տասը հատորի մէջ հրատարակելով սաղմոսամեկնիչը որ առ այսօր անգերազանցելի կը մնայ իր տեսակին մէջ:

Առաջին հատորին մէջ ժամանակի գիտական բոլոր տուեալներով կը քննարկուին հեղինակի, ժամանակի, պարագաներու հետ կապուած բոլոր հարցերը, ինչպէս նաեւ սաղմոսներու դասակարգման, երաժշտական գործիքներու ընկերակցութեան եւ այլ յարակից հարցեր:

29 Անդ, հտ. Ա., էջ 4:

30 Անդ, էջ 8:

Ապա, որպէս գիտական աշխատանք, սաղմոսները նորովի թարգմանուած են հեղինակի կողմէ ուղղակի երրայական բնագրէն: Հոսկ տեղադրուած են հինգ ցանկեր, որեւէ ձեւով սաղմոսի մը բառը կամ իմաստը անմիջապէս գտնելու համար:

Հետեւաբար, առաջին հատորն ամբողջ կարելի է անուանել «Գիտական սարքաւորում», որ ուսումնասէրներու տրամադրութեան դրուած է, լաւագոյն կերպով ըմբռնելու համար սաղմոսները:

Երկրորդ հատորով կը սկսի մենկնել սաղմոսները, իւրաքանչիւրէն առաջ բնագիրը ղնելով եւ ապա համար առ համար բացատրելով: Այսպէս մինչեւ իններորդ հատորը, ուր 150 սաղմոսներու մեկնութիւնը կ'աւարտի: Տասներորդ հատորը Չամչեան վերնագրած է՝ «Համեմատութիւն սաղմոսաց մերոց ընդ սաղմոսս այլոց ազգաց. յորս գտանին այլեւայլութիւնք ինչ բառից ընդ մերս եւ ընդ նոցայն»³¹:

Մէկ խօսքով այս հատորին մէջ հեղինակը կը մէջբերէ հայերէն բնագրով իւրաքանչիւր սաղմոս՝ տող առ տող, ամէն համար առանձին, եւ ապա համեմատելով նախ երրայեցերէնի հետ, տարբերակները կը նշէ եւ հնարաւոր բացատրութիւնները կը թուարկէ: Անմիջապէս յետոյ համեմատելով եօթանասնից, յատինական, արաբական, ասորական եւ քաղղէական թարգմանութիւններուն հետ, կը նշէ տարբերութիւնները եթէ կան, եւ կը բացատրէ տուեալ պարագաները:

ԱՏԵՓԱՆՈՍ ԱՐՔ. ԱԳՈՆՑ ԱՐՔԱՀԱՅՐ

Միւսիւթար Սեբաստացիի արժանաւոր յաջորդ՝ Ստեփանոս արք. Ագոնց Ընդհանրական Աբբահայրը, հիմնադրի հետքերով քալելով, կը շարադրէ Հին եւ Նոր Կտակարաններու դրուագներու համառօտ պատմութիւնը³², դիւրացնելով ընթերցումը եւ հեշտացնելով ընկալումը:

Այս հատորներու մէջ մեկնութիւնը կը ստանայ աւելի հանրամատչելի դարձնելու ջանք, եւ հեղինակը իր բառերով կը վերապատմէ զանազան դէպքերը, միշտ բարոյախրատական շունչ

31 Անդ, հտ. Ժ., էջ 3:

32 ԱՏԵՓԱՆՈՍ ԱԳՈՆՑ, Տեսութիւն պատմութեանց Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց, 4 հտ., Ս. Ղազար, Վեցնտիկ 1819; Նոյն, Տեսութիւն Նոր Կտակարանաց Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց, 3 հտ., Ս. Ղազար, Վեցնտիկ 1824:

մը տալով պատուով հերոսներուն: Նպատակի նկատմամբ Ազոնց կը գրէ. «յայս մեր գործ ի ժամանակի ծերութեան աշխատասիրեալ ի հոգեւոր միսիքարութիւն մեր եւ այլոց»³³:

Այսպէս սկիզբ կու տայ «Սրբազան Պատմութիւն» կոչուող հատորներուն, որոնք նկարներով ճոխացած՝ պիտի դառնան առաջին կրօնական դասագիրքերը մեր դպրոցներէն ներս:

Սահմանափակուելով այս հեղինակներու ուսումնասիրութեամբ, կրնանք անվարան հաստատել թէ Մխիթար իր լուսաշող մեծութեամբ իսկապէս հիմք դրած է եւ զարկ տուած աստուածաշնչային մեկնողական այնպիսի դպրոցի մը, որ շնորհիւ իր գիտական լուրջ հիմքերուն եւ խիստ առարկայական մօտեցման եւ լեզուագիտական պատրաստութեան, մինչեւ օրս չեն կորսնցուցած իրենց այժմէականութիւնը եւ կը հանդիսանան արժէքաւոր աղբիւրներ տուեալ ուսումնասիրման նիւթերուն:

Հ. ՍԵՐՈՒՅՑՈՒ ՎՐԴԻ. ԶԱՄՈՒՐԼԵԱՆ

33 Նոյն, *Տեսութիւն պատմութեանց Աստուածաշունչ Սուրբ Գրոց*, հտ. Ա., էջ ք:

Summary

ABBOT MECHITAR FOUNDER OF A SCHOOL OF BIBLICAL EXEGESIS

FR. SEROP JAMOURLIAN

Abbot Mechitar of Sebastia was at the helm of the creation of a powerful centre of Armenian monastic life, taking on traditional subjects and methods of clerical study while pushing forward a new school of enlightenment. Each subject he pursued played their part both in Mechitar's publishing activities as well as in the works of the students he trained.

Mechitar first taught his students methodologies of biblical exegesis, the various approaches to be adopted and the intentions to be fulfilled, and then he would slowly prepare them for publication. This is how we have acquired the commentary on Matthew the Evangelist, and then the one on Ecclesiastes as published books of exegesis. Next would be the yet-unpublished exegeses on the Old Testament and the New Testament, commentaries on four texts by Solomon and sixteen prophecies, and exegeses on the psalms of David.

The immediate and worthy successors of the great Teacher in this regard were Fr. Kapriel Avedikian, Fr. Mikayel Ciamciam, and Abbot Stepanos arch. Aucher.